

НАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ЯК СКЛАДНИК СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто причини відмінностей у культурах історичної пам'яті в європейських країнах усталеної і молодій демократії та їх впливу на сучасні міжнародні відносини. Встановлено, що політизація минулого є невід'ємним складником його функціонування в сучасному. Підвищений ступінь такої політизації в країнах молодій демократії зумовлено ще й логікою розгортання націєтворчих процесів. Показано, що в сучасному світі в царині політики пам'яті сформовано глобальний консенсус, в основі якого – принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. Останнє зумовлює зміну панівних раніше наративів пам'яті, заснованих на образах перемог і тріумфів, наративами історичної травми й жертвовності. Зроблено висновок, що нинішня акцентуація жертвовності титульних націй у країнах ЦСЄ є природним складником процесу «відпрацювання власного минулого». Попри нинішню деструктивність у площині міжнародних відносин, цей процес може перерости в усвідомлення власної відповідальності за тоталітарне минуле.

Ключові слова: колективна пам'ять, політика пам'яті, меморіальні дослідження, Голокост, тоталітарне минуле.

Метелева Т.А. Национальные политики памяти как составляющая современных международных отношений.

В статье рассмотрены причины различий в культурах исторической памяти в европейских странах устоявшейся и молодой демократии и их влияние на современные международные отношения. Установлено, что политизация прошлого является неотъемлемой частью его функционирования в современности. Повышенная степень такой политизации в странах молодой демократии обусловлена еще и логикой развертывания процессов нациотворения. Показано, что в современном мире в области политики памяти сформирован глобальный консенсус, в основе которого – принципы универсальности прав человека, свободы и демократии. Последнее обуславливает смену господствовавших ранее нарративов памяти, основанных на образах побед и триумфов, нарративами исторической травмы и жертвенности. Сделан вывод, что нынешняя акцентуация жертвенности

титულних націй в країнах ЦВЕ являється естественним компонентом процесу «отрабатки собственного прошлого». Несмотря на нынешнюю деструктивность в плоскости международных отношений, этот процесс может перерасти в осознание собственной ответственности за тоталитарное прошлое.

Ключевые слова: коллективная память, политика памяти, мемориальные исследования, Холокост, тоталитарное прошлое.

Meteliova T. National Memory Policies as a Component of Contemporary International Relations.

The article examines the reasons for differences in the cultures of historical memory in European countries of established and young democracies and their influence on contemporary international relations. It is discovered that the politicization of the past is an integral part of its functioning in the contemporary time. The increased degree of such politicization in the countries of young democracy is also conditioned by the logic of the deployment of the processes of nation building. It is shown that in the modern world in the field of the politics of memory a global consensus has been formed, which is based on the principles of the universality of human rights, freedom and democracy. The latter determines the replacement of the previously prevailing narratives of memory, based on images of victories and triumphs, by narratives of historical trauma and sacrifice. It is concluded that the current accentuation of the sacrifice of titular nations in the CEE countries is a natural component of the process of "working out their own past". Despite the current destructiveness in the sphere of international relations, this process can grow into an awareness of one's own responsibility for the totalitarian past.

Keywords: collective memory, memory policy, memorial research, the Holocaust, totalitarian past.

Сьогодні дослідження історичної пам'яті (memory studies) перетворилися на один з потужних напрямів сучасного соціогуманітарного знання. Загальноновизнаним їх здобутком є констатація факту селективного характеру колективної пам'яті. Ситуація «розриву з минулим», яку, за П. Рікбором, нині переживає суспільство, призводить до того, що минуле відновлюється і функціонує як невід'ємний складник сучасного не через живу пам'ять, а через історичну реконструкцію. Робота пам'яті зі вписування його в сучасне здійснюється за законами і потребами самого сучасного [11]: «Пам'ять співтовариств піддається постійній реорганізації відповідно до запитів

сучасності. Відповідно і люди в рамках інститутів ніколи не займаються механічною фіксацією і пасивною передачею минулого. Вони працюють з минулим і кожного разу знов (а часто і в новій медійній формі) репрезентують його для нових цілей, пов'язаних із сьогоденням і плануванням майбутнього» [3, С. 465]. Отже, хоч би яким усталеним і «об'єктивним» було минуле, воно так чи так деформується чи радше трансформується поточними політичними потребами. Водночас політизація минулого, щораз специфічно розгортаючись у межах національних історичних дискурсів, не обмежується ними, а долаючи національні кордони, впливає на міжнародні відносини й перетворюється на їхній чинник.

В останні роки світ побачила низка цікавих і значущих робіт знаних і нових талановитих науковців (Г. Болтон, К. Даасе, Е. Джелін, А. Ерль, С. Конрад, Й.-Х. Лім, Н. Мазурович, Б. Молден, С.Р. Сулейман та ін.), в яких розкриваються механізми й соціально-політичний інструментарій формування та трансформацій колективної пам'яті в добу глобалізації, взаємодії колективної пам'яті й інших структурних складників суспільного буття – від внутрішньої політики держав і поточних політичних рішень і дій до впливу національних політик пам'яті на сферу міжнародних відносин. Водночас у роботах зацентровано питання можливостей формування спільної «глобальної пам'яті», що базувалася б на загальному консенсусі.

Глобалізація стала серйозним викликом для *memory studies*, адже, з одного боку, у межах класичних теорій, що мали справу переважно з націями і конфесіями, ставлення до гіпотетичного феномену загальносвітової пам'яті є доволі скептичним – аж до ствердження того, що виникла транспарентність культурних кордонів тягне за собою анігіляцію будь-якої локальної пам'яті й настання «епохи загального презентизму», за якого минуле розвивається у віддзеркаленнях сучасного. Одним з найбільш відомих і шанованих скептиків в оцінці впливу глобалізаційних процесів на функціонування колективної пам'яті є Я. Ассман. З іншого боку, опоненти «меморіальних скептиків» – прибічники «глобальної пам'яті» апелюють до реальних фактів постійного впливу глобалізаційних процесів на обговорення проблем колективної пам'яті, її змін у бік розмикання її локальних рамок і зростання транспарентності національних і групових дискурсів пам'яті під впливом розвитку телекомунікацій і цифрових медіа (медіатизації пам'яті) та зростаючої мобільності населення. «Цю спільну еволюцію технології і пам'яті сьогодні часто описують за допомогою поняття «емергентності», маючи на увазі процес, який розгортається за межами

агентності й контролю за абсолютно непередбачуваними траєкторіями» [17, С. 4].

Вихід дискусій про пам'ять за межі державно-національних просторів призвів до того, що до їх темпорального виміру як зв'язку між поколіннями одного простору дедалі більше додається вимір просторовий, що постає як глобальний контекст: «тепер кожна нація, що конструює образ свого минулого, робить це «на очах» інших націй, в контексті світового дискурсивного простору. Безпосередньо в життя цю політику на національному рівні проводять різні комісії з «істини і примирення», інститути національної пам'яті тощо» [3, С. 468].

Разом з тим виникнення глобальної аудиторії, об'єднаної загальною моральною свідомістю, здійснює істотний вплив на інтерпретацію історичних подій, що піддаються переоцінці та перевизначенню з загальнолюдських позицій. У сучасному світі в царині політики пам'яті уже сформувався певний глобальний консенсус, в основу якого лягли принципи універсальності прав людини, свободи і демократії і фактично виникла глобальна етична система, стрижнем якої стала Загальна декларація прав людини, а етичним критерієм – Голокост, що нині претендує на статус універсального мірила оцінки будь-яких подій незалежно від їх історичного контексту. Натомість провідні для спільнот упродовж століть і тисячоліть наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, дискредитовані з позицій загальнолюдської моральної свідомості, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвовності («жертвовного націоналізму» – термін Йе-Хьюна Ліма) та його проекція в середовищі «мовчазних свідків» травми – дискурс колективної провини й відповідальності. Відтак зростає присутність проблематики *memory studies* у практиці досліджень міжнародних відносин.

З іншого боку, згаданий уже неусувний чинник політизації історичної пам'яті, екстрапольований на сферу міжнародних відносин, незрідка має небезпечний деструктивний потенціал. Особливою гостроти набуває політизація пам'яті, пов'язаної з подіями минулого століття. За влучним зауваженням відомого історика О. Міллера, «конфлікти у сфері інтерпретації минулого на світовій арені набули настільки гострого характеру, що в побут увійшло поняття «війни пам'яті» [9]. Як аргументовано доводять автори збірника «Пам'ять і влада в повоєнній Європі» (2002 р.) [16], в умовах холодної війни одні й ті самі події Другої світової війни (зокрема, Голокост) зазнавали у двох політико-ідеологічних таборах цілком різної комеморації залежно від політичного контексту. Після руйнації соціалістичного табору

переформатування пам'яті про війну й повернення до історії активно відбувалося з обох боків колишньої залізної завіси. Однак воно йшло відмінними шляхами й мало різні наслідки в країнах усталеної та молодій демократії. Тому є кілька причин.

По-перше, на відміну від країн Західної Європи, що пройшли період активного нацистворення у XIX ст., потреби національного будівництва в країнах колишнього соцтабору вкрай актуалізували проблеми історичної пам'яті й не могли не призвести до заперечення й певного забуття комуністичного етапу як не релевантного потребам нацистворення. Відповідно зросла роль апеляції до попередніх часів і, зокрема, до часів докомуністичного національного державотворення. «Історія в цьому регіоні виявилася знову мобілізована на службу патріотизму, національній єдності і цілям соціальної інтеграції. Таким чином, у країнах Центральної та Східної Європи на рубежі XX-XXI ст. виявилося можливим спостерігати ті явища «націоналізації історії», які Захід пройшов у XIX ст.» [3, С. 472]. А отже підвищений ступінь політизації минулого зумовлений не лише суб'єктивними позиціями політичних гравців, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання нацистворчих процесів у країнах молодій демократії.

По-друге, способи й напрями переосмислення минулого було детерміновано відмінними формами повоєнного розвитку країн у двох політико-ідеологічних таборах. У країнах Західної Європи, які після Другої світової війни продовжили успішний національний розвиток, акценти в осмисленні її подій поволі зміщувалися від усвідомлення себе як жертви історичних обставин у бік прийняття на себе колективної національної відповідальності за ці обставини й пошуку консенсусу, в центрі якого в останній чверті минулого століття дедалі більше й цілком підставово стверджувався Голокост як модель для побудови наративів травматичної ідентичності в загальносвітовому масштабі. «Частково «старі» країни ЄС змогли досягти цього консенсусу тому, що останні десятиліття XX століття були для них дуже успішними в економічному і політичному плані. В умовах, коли майбутнє здавалося безхмарним, а глобальна лідерська роль Євросоюзу – незаперечною, європейцям було легше визнати необхідність покаяння за минулі гріхи [9].

Повоєнна Німеччина пройшла шлях від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистського етапу своєї історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті», за якої нація вповні визнає свою відповідальність за злочини проти людства (схарактеризовані Т. Снайдером як

«найтяжчий антропологічний збій» минулого століття) та в основу своєї політики (і внутрішньої, і зовнішньої) поклала ствердження справедливості щодо жертв і шанування їх пам'яті. Така тенденція результується на внутрішньому напрямі передусім у комеморації жертв Голокосту.

Зовнішній напрям практичного втілення визнання відповідальності Німеччиною було окреслено ще у вересні 1951 р., коли канцлер ФРН Конрад Аденауер заявив про готовність обговорити можливість виплати компенсацій жертвам Голокосту. У вересні 1952 р. було підписано угоду, за якою Німеччина взяла на себе зобов'язання виплатити у товарній формі Ізраїлю 3 млрд марок протягом 14 років. Крім того, за Федеральним законом про компенсацію 1953 р. право на неї отримали деякі категорії фізичних і юридичних осіб, з них – 270 тис. євреїв. Надалі було прийнято низку інших програм компенсацій, за якими виплати отримали ще десятки і сотні тисяч людей. Загальна сума виплачених Німеччиною компенсацій Ізраїлю станом на 2013 р. склала більше 70 млрд доларів [7]. У травні 2013 р. урядом Німеччини було прийнято рішення про подальшу виплату компенсацій на додаткову суму 1 млрд доларів євреям, які постраждали в роки Другої Світової війни від нацистського режиму. Ці виплати здійснені Асоціацією матеріальних претензій до Німеччини до 2017 р. [2]. У лютому 2018 р. уряд Німеччини дав згоду в офіційному порядку визнати особами, які пережили Голокост, 25 тисяч алжирських євреїв. Такий статус означає, що й ці особи отримують відповідну матеріальну компенсацію [5].

Аналогічний німецькому екзистенційний транзит у 1980 рр. пережила Австрія, каталізатором чого була справа Курта Вальдхайма, що визначила «перехід від опису країни виключно як першої жертви гітлерівської агресії до обговорення питання про відповідальність австрійців за злочини нацизму» [9]. У липні 1991 р. цей транзит отримав політичне втілення: федеральний канцлер Австрії В. Враницький вперше вибачився від імені нації і визнав її відповідальність (хоч ще не провину) за злочини минулого [18, р. 197], а 1994 р. вибачення перед народом Ізраїлю пролунали і від президента-консерватора Томаса Клестіля [15, р. 88]. Комеморативні ж результати такого транзиту з'явилися лише у 2000 рр.¹, а зовнішньополітичні в той же час остаточно були сформовані під тиском Євросоюзу, США і єврейських організацій: 2001 р. лідери парламентських партій Австрії не лише підписали чергову декларацію про відповідальність Австрії, а й затвердили «дорожню карту» врегулювання вимог реальних жертв нацизму. Австрія визнала економічну «арізацію» 1938-

¹ Перший всесвітньо відомий пам'ятник австрійським євреям – жертвам Голокосту під назвою «Безіменна бібліотека» було відкрито у Відні на площі Юденплац лише у 2000 р.

1941 рр. частиною Голокосту й наступного року згідно з Вашингтонськими угодами визнала борг перед євреями на 480 млн доларів та перед остарбайтерами – на 420 млн [15, р. 100-101]. Програму реституції було виконано в найкоротші терміни [13, р. 116].

Для Франції переломним моментом в усвідомленні своєї відповідальності стала промова президента країни Жака Ширака, проголошена ним у 1995 р. на стадіоні «Велодром» (що символічно, оскільки саме цей стадіон у 1942 р. під час проведення т. зв. операції «Вель д'Ів» з затримання і подальшого знищення французьких євреїв був місцем їх утримування перед відправленням в табори смерті). У промові президент Франції визнав відповідальність французів за депортацію євреїв до таборів смерті в часи Голокосту. У сфері зовнішньої політики відповідне визнання своєї провини й відповідальності реалізувалося значно повільніше: у лютому 2009 р. Адміністративний суд Франції визнав, що під час правління режиму Віші з 1942 по 1944 рр. у табори було депортовано 76 000 євреїв. Винесене судове рішення стало офіційним визнанням причетності французького уряду часів Другої світової війни до Голокосту. З 2009 по 2014 рр. Францією було виплачено Ізраїлю понад 6 млрд доларів компенсацій. У 2014 р. урядом Франції ухвалено рішення про виплату компенсацій жертвам Голокосту, що нині мешкають у США [8].

Низка урядів раніше окупованих нацистами і союзними нацистам країнами Європи через десятиліття після війни також взяли на себе зобов'язання з реституції майна євреїв, конфіскованого в 1939-1945 рр., а також комуністичними режимами Східної Європи після закінчення війни. Такі програми, зокрема, були прийняті в 1991 р. в Угорщині (загальна сума компенсації склала близько 100 млрд форинтів) і в Чехії [12], у 1997 р. – в Польщі [12], у 1998 р. – у Норвегії (компенсації на загальну суму 450 млн норвежских крон) [10], у 2008 р. – у Бельгії, у 2009 р. – в Литві [6].

Варто зазначити, що зовнішньополітичні дії з визнання відповідальності країн Західної Європи за Голокост корелюють за часом з посиленням внутрішньої коммеморативної активності країн-учасниць Другої світової війни. На загал у ній можна виділити два етапи: перший², що розпочався наприкінці

² У Парижі грандіозний меморіал (Shoah Memorial), що містить 76 тис. імен євреїв, депортованих з Франції протягом Другої світової війни, було створено ще в 1957 р. Наступний же меморіал у Крюзі, присвячений пам'яті депортованих євреїв, встановлено лише в 1991-р., а 1998 р. відкрито єдиний у країні єврейський музей. У Німеччині широка хвиля коммеморації пройшла в середині 1980 – початку 1990 рр., коли було відкрито меморіальний музей «Топографія терору» (1987 р.), розташований у колишніх підвалах гестапо (нині обіймає площу понад 800 кв.м.), інші меморіали в Берліні («17-й шлях», «Потяги життя. Потяги смерті», Єврейський музей) та інших містах країни: у Ганновері

1950 рр. і тривав до кінця 1980 рр., та другий, пов'язаний з уже сформованим «консенсусом Голокосту» і відповідною актуалізацією пам'яті, що матеріалізувалась у вигляді модернізації вже встановлених меморіальних комплексів та спорудженням нових уже у 2000 рр.³.

Натомість у країнах ЦСЄ минуле, пов'язане з подіями Другої світової війни, зазнало переінтерпретації, здійснюваної через призму їх повоєнних доль, і було відповідно інструменталізоване в інтересах зовнішньої політики, особливо у відносинах із Заходом, в яких об'єктивно акцентувалися мотиви скоєної ним зради щодо цих країн. Попри здійснювану в річищі загальносвітового мейнстріму коммеморацію пам'яті жертв Голокосту, яка, за деякими винятками⁴, розпочалася лише з руйнацією «соціалістичного табору» та відновленням національного розвитку раніше належних до нього країн⁵, що

(1994 р.), меморіали на місці концтаборів у Міттельбау-Дора поблизу Нордхаузена в східній Німеччині, а також міста Шверте тощо. З другої половини 1980 – першої половини 1990 рр. коммеморація Голокосту поширюється і в США, де створено меморіали «За колючим дротом» (Сан-Франциско, 1984 р.), «Рука» (Маямі, 1990 р.), «Скляні стовпи з димом» (Бостон, 1995 р.).

³ Логічним продовженням Паризького Меморіалу стали Алея і Стіна праведника (Mur des Justes) та Меморіал Голокосту в районі Марс Четвертого округу Парижа (побудований на місці пам'ятника невідомому єврейському мученику), відкриття яких відбулось у 2005 - 2006 рр. Меморіальний комплекс нині перетворився на центр пам'яті жертв Голокосту і всіх загиблих європейських євреїв у період Другої світової війни. У 2012 р. відкрито масштабний меморіал на місці концтабору Дрансі, через який пройшло 70 тис. євреїв, з яких майже 65 тис. були знищені. У 2005 р., у центрі Берліна, між Бранденбурзькими воротами і елементами бункера колишнього керівництва нацистської Німеччини, також зведено гігантський меморіал знищеним євреям Європи, ідея й плани зі спорудження якого з'явилися ще 1988 р. З 2000 рр. створення та модернізація відкритих на першому етапі меморіалів поширюються в інших містах Німеччини (пам'ятник Едіт Штайн у Кьольні, єврейським солдатам у Мюнхені, депортованим євреям у Берліні, спалений синагози в Ойскірхені (неподалік Бонну), у Франції, Австрії тощо. У 2003 р. пам'яті жертв Голокосту увічнено й у Великій Британії: на вокзалі Ліверпуля встановлено меморіал, присвячений рятувальній операції «Кіндертранспорт», що розпочалася за 9 місяців до початку Другої світової війни. Тоді уряд Великої Британії надав можливість вивезти і розмістити на її території майже 10 тис. дітей з нацистської Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Польщі та міста Данцига, визнаних євреями на основі Нюрнберзьких расових законів. У 2006 р. скульптурну композицію, присвячену операції «Кіндертранспорт» модернізували, замінивши скляною «валізою», в якій зберігаються речі, узяті дітьми з собою у вимушену еміграцію. З 2017 р. у Лондоні поблизу Вестмінстерського палацу триває спорудження Національного меморіалу Голокосту. Пам'ятники депортованим в табори смерті євреїв створено в Італії – в Римі (2006 р.), Болоньї (2016 р.), Мілані, Сієні, Мерано, Комо, Борго-Сан-Дальмаццо, у багатьох інших містах.

⁴ Перший меморіал в країнах «соціалістичного табору», нині відомий як «Яма», встановлено в Мінську ще 1947 р. – на місці розстрілу нацистами 2 березня 1942 р. 5 тисяч в'язнів мінського гетто; у Києві пам'ятник жертвам Бабиного Яру встановлено в 1976 р.

⁵ Мінський меморіал «Яма» модернізовано 2000 р. встановленням бронзової скульптурної композиції «Останній шлях», розташованої уздовж сходинок, що ведуть до його центру,

збіглося з початком другого комеморативного етапу⁶, Голокост тут не посів місце виняткової трагедії одного народу, що слугувала б сенсоутворювальним стрижнем історичної пам'яті. Поруч з присутнім усвідомленням своєї провини й відповідальності (про що свідчить активна комеморація Голокосту в постсоціалістичних країнах) не меншим, якщо не більшим «екзистенційним вузлом пам'яті» є пам'ять та її комеморація щодо національних жертв «повоєнної зради» і наступного комуністичного терору.

Висуваючи претензії до Старої Європи й, значною мірою, до всього Західного світу зі США включно, країни ЦСЄ роблять це не безпідставно не лише в силу відмінностей культури історичної пам'яті (як це стверджують деякі російські дослідники), а й через реальну відмінність свого історичного досвіду від західноєвропейського. Наслідком повоєнного формування біполярного світу

композиція являє собою групу приречених мучеників, що спускаються на дно ями; меморіал Бабиного Яру в Києві модернізовано та доповнено менорою у вересні 1991 р. та скульптурною композицією у вигляді покинутих і зламаних дитячих іграшок – у 2001 р. У 1990 р. меморіал жертвам Голокосту створено в Одесі на місці, де колись починався «марш смерті» одеських євреїв. Пізніше його було доповнено «Алеєю Праведників світу», число дерев на якій дорівнює кількості одеситів, які рятували життя людей іншої національності. Кожне дерево має іменну табличку, на честь кого воно посаджено. Останнім кроком у створенні одеського меморіалу у 2004 р. стала монументальна композиція за авторством З. Церетелі у вигляді обгородженого ключим дротом триступеневого конусу з широкою основою і зрізаною верхівкою, на якій перебувають п'ять виснажених, скutih ланцюгами чоловіків у палаючому багатті. 2009 р. відкрито й «Одеський музей пам'яті жертв Голокосту». У Львові Меморіал жертвам єврейського гетто встановлено в 1992 р. на місці третього за величиною (після Варшави і Лодзі) гетто Європи, де нацистами і колабораціоністами знищено десятки тисяч євреїв. У 1995 р. пам'ятник «Жертвам фашизму» встановлено в Новоград-Волинську Житомирської області, де в серпні 1941 р. в гаю були розстріляні понад 700 євреїв. На початку 2000 рр. на місці масового – понад 100 тис. осіб – розстрілу євреїв з Тернополя та навколишніх сіл встановлено пам'ятник у селі Петриків Тернопільського району. Загалом в Україні пам'ятники жертвам Голокосту в період з 1990 рр. по сьогодні встановлено в усіх областях і сотнях міст і сіл. У ці ж роки Голокост меморіалізовано в деяких інших пострадянських (Москва, Росія, 1998; Бендери, Молдова, 2002 р.) та постсоціалістичних країнах.

⁶ У 2000 р. в річницю спалення синагоги в чеському містечку Пльзень створено меморіал пам'яті 2,6 тис. євреїв міста, які загинули під час Другої світової війни. Багатим на відкриття меморіалів жертвам Голокосту був 2005 р., коли їх споруджено: на березі Дунаю в Будапешті – місці масових розстрілів євреїв, що здійснювалися членами угорської нацистської партії «Схрещені стріли» в 1944 – на початку 1945 рр. Будапештський меморіал визнаний одним з найвражаючих пам'ятників жертвам Голокосту у світі. Він являє собою 60 кам'яних пар покинутих чоловічих, жіночих і дитячих туфель; у Кракові, на площі краківського гетто – інсталяція, яку складають 33 залізних стільця висотою майже півтора метра і 37 стільців меншою висотою, встановлені по периметру площі і на трамвайних зупинках; у Празі біля вокзалу Прага-Бубни – 20-метрова залізнична колія, що йде в небо. Ще один меморіал у 2014 р. відкрито в Чехії в місті Ліберець, де в 1938 р. пройшла перша нацистська акція фізичного насильства щодо євреїв на території Третього рейху, яка отримала назву Кришталевої ночі. Спорудження меморіалів триває.

зі згоди країн Заходу було переривання національного розвитку країн, що потрапили до сфери контролю СРСР, де жертвами комуністичного режиму були люди, незалежно від їх етнічної належності, а здебільшого – представники титульних націй.

Взаємодія східноєвропейської та західної культур пам'яті поволи призводить до трансформації останньої в бік визнання Західною Європою своєї відповідальності і за спотворений комуністичним етапом розвиток країн ЦСЄ. Заявою Європейського парламенту від 23 вересня 2008 р., підтвердженою його Резолюцією від 2 квітня 2009 р. 23 серпня – день підписання пакту Молотова – Ріббентропа оголошено днем пам'яті жертв тоталітарних режимів. У резолюції, щоправда, не проведено ототожнення геноцидів, вчинених фашизмом і комунізмом: представники західноєвропейських країн наполягли на тому, щоб у документі було відзначено винятковість Голокосту [14]. Однак наголос на однаковій злочинності режимів є певним і першим фактичним визнанням відповідальності західноєвропейських країн за «повоєнну зраду». Підтвердження безспідставності формування у народів країн ЦСЄ історичного дискурсу жертви отримали свій розвиток у Вільнюській декларації Парламентської асамблеї ОБСЄ від 12 червня – 3 липня 2009 р., у якій ствердження унікальності Голокосту поєднано з визнанням однакової відповідальності нацистського й сталінського режимів за «геноцид, порушення прав и свобод людини, військові злочини та злочини проти людства» [4]. «У цій новій системі координат Східна Європа може претендувати на провідну партію, оскільки вона більше знає про «страждання» і «варвара біля воріт» і не втомлюється нагадувати Західній Європі про те, хто головна жертва і хто кому «винен» в ЄС» [9].

Чи матиме таке визнання практичні наслідки, окрім нинішніх очевидних «війн пам'яті», в яких жертви змагаються між собою за більшу ступінь жертвності? Видається, країнам ЦСЄ ще належить пройти той самий тернистий шлях, як і західноєвропейським, на якому усвідомлення себе як жертви є лише першим етапом, своєрідним «юнацьким синдромом», за яким – його подолання в процесі дорослішання й розуміння власної відповідальності і не лише за Голокост, а й за власні жертви комуністичного минулого. Відтак війни пам'яті як деструктивний чинник міжнародних відносин долатимуться інтенсивною внутрішньою роботою й переформатуванням національних історичних дискурсів, в яких тема відповідальності дедалі більше набуватиме ознак саморефлексії.

А проте, така «робота з осмислення» сьогодні все ще конфронтує із завданням національної консолідації в країнах молоді демократії. За Дж. Александером, визнаним дослідником проблематики культурної травми і травматичної пам'яті і засновником «сильної програми» культурсоціології – сучасного наукового напрямку, що активно розвивається, проблематичним є узгодження і знаходження компромісу між наполегливими вимогами жертв визнати реальність травматичних подій і переживань і запереченнями цих подій «злочинцями і їх консервативними прихильниками, які наполягають на тому, щоб дивитися в майбутнє і забути про минуле» [1, С. 15]. Підкріплюючи свої висновки, Дж. Александер цитує рукопис Е. Джелін і С. Кауфман – керівників масштабного проекту «Пам'ять і наративність», в якому брала участь команда дослідників з різних країн Південної Америки. «Спроби увічнити пам'ять жертв репресій уявляються як спроби відновити об'єктивну реальність жорстоких подій, відокремити їх від неусвідомлених спотворень пам'яті: «пам'ятники, музеї та меморіали є спробами зробити заяви і твердження, щоб [створити] щось матеріальне, що володіє політичним, колективним, громадським змістом, [і] якість фізичне нагадування про повне конфліктів політичне минуле» [1, С. 15]. І заперечення таких подій їх виконавцями та мовчазними співучасниками і спостерігачами «не працюють», оскільки травматичні події були реальністю. А отже, й узгодження, знаходження соціального компромісу неможливе: для «відпрацювання» травми минулого вона має бути повернена в сучасне через зміну дискурсивної форми існування на увіковічення (меморіалізацію і коммеморацію) без огляду на заперечення якоїсь групи. «Мірою того як зникає піднесений дискурс травми, що володіє потужним впливом, її «уроки» об'єктивуються в пам'ятниках, музеях і збірках історичних артефактів. Нова колективна ідентичність закоріниться в сакральних місцях і впорядкується за допомогою ритуальних процедур» [1, С. 33]. Лише об'єктивація травми шляхом її матеріально-символічного увіковічення відкриває шлях до моральної відповідальності й суспільної консолідації.

Підсумовуючи, слід відзначити, що підвищений ступінь політизації минулого в транзитивних суспільствах зумовлений не стільки суб'єктивними чинниками – позиціями політичних гравців чи політичною кон'юктурою й потребами часу, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання національних процесів у країнах молоді демократії. В умовах глобалізації національні історичні дискурси виходять за державні межі й перетворюються на чинник міждержавних відносин. На сучасному етапі такі процеси мають доволі

деструктивний потенціал і призводять до суперечностей і виникнення «війн пам'яті». Сьогоднішні війни пам'яті, спричинені процесами переосмислення власного минулого в європейських країнах молодій демократії і зростанням національного самоусвідомлення – це, по суті, змагання націй за визнання їхнього статусу жертви.

Водночас у сучасному світі в царині політики пам'яті сформувався й певний глобальний консенсус, заснований на принципі пріоритету й універсальності прав людини, свободи і демократії. У таких умовах провідні для спільнот упродовж тривалого історичного часу наративи пам'яті, пов'язані з образами перемог і тріумфів, відходять у минуле, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвовності. І в такому контексті нинішня акцентуація жертвовності титульних націй у країнах молодій демократії є логічним складником процесу «відпрацювання власного минулого», який, попри нинішню деструктивність у площині міжнародних відносин, може перерости в усвідомлення власної відповідальності за тоталітарне минуле.

Список використаних джерел і літератури

1. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность // Социологический журнал. 2012. № 3. С. 5-40.
2. Василенков С. Германия все платит жертвам Холокоста // Pravda.ru. URL: <https://www.pravda.ru/world/europe/european/03-06-2013/1159270-holokost-0/>.
3. Васильев А. Memory Studies: единство парадигмы – многообразие объектов (обзор англоязычных книг по истории памяти) // Новое литературное обозрение. 2012. Вып. 117. С. 461-480.
4. Вильнюсская декларация Парламентской ассамблеи ОБСЕ и резолюции восемнадцатой ежегодной сессии. Вильнюс, 29 июня – 3 июля 2009 года. URL: <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2009-vilnius/declaration-6/265-2009-vilnius-declaration-rus/file>.
5. Германия впервые выплатит алжирским евреям компенсации за Холокост // Европейская правда. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2018/02/6/7077121/>.
6. Евреи «Северного Иерусалима» получают компенсацию в размере 37 млн евро // News.ru.co.il, URL: <http://www.newsru.co.il/world/14jul2009/litva702.html>.
7. Клеймс конференс // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://eleven.co.il/diaspora/public-organizations/15400/>.

8. Косяков С. Франция выплатит компенсации пострадавшим от Холокоста евреям // DW. URL: <https://www.dw.com/ru>.
9. Миллер А. Политика памяти в посткоммунистической Европе и ее воздействие на европейскую культуру памяти. «Секьюритизация памяти»: историческая вина в руках политических антрепренеров / Гефтер. URL: <http://gefter.ru/archive/18391>.
10. Райзель Б., Бруланд Б. Новый взгляд на историю. Процесс реституции в Норвегии. Введение. Доклад Райзель-Бруланд о конфискации еврейского имущества в Норвегии во время войны. Норвежский комитет по реституции // Norway. URL: <http://www.norway-live.ru/library/process-restitucii-v-norvegii.html>.
11. Рикёр П. Память, история, забвение. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
12. Якубенко В. Реституции в Восточной Европе // «Евреи Евразии». Евроазиатский Еврейский Конгресс. № 1 (2). Январь – март 2003. URL: <http://archive.li/82ar6#selection-211.0-211.26>.
13. Berger T. War, Guilt, and World Politics after World War II. Cambridge University Press, 2012. 259 p.
14. European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism // European Parliament. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN>
15. Karn A. Amending the Past: Europe's Holocaust Commissions and the Right to History. University of Wisconsin Press, 2015. 336 p.
16. Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past / Ed.J.-W. Muller. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. XII, 288 p.
17. Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories / A. Assmann, S. Conrad (eds.). Basingstoke; N.Y.: Palgrave Macmillan, 2010. XIV, 252 p. (Palgrave Macmillan Memory Studies).
18. Pick H. Guilty Victims: Austria from the Holocaust to Haider. I. B. Tauris, 2000. 256 p.